

MACHIAVELLI — LECTURI INSULARE

ION GOIAN

**Abstract.** *Since J.G.A. Pocock's Machiavellian Moment, the research concerning Machiavelli's life and work took a new direction, connecting the Florentine civic humanism of Cinquecento with the republican movement. The author discusses this topic as a new approach to Machiavelli's essential work.*

În literatura de limbă engleză există în ultimele decenii o amplă dezbatere care privește lectura republicană a scrierilor lui Machiavelli, în special a comentariilor sale la Titus Livius. Această dezbatere a fost deschisă de cartea profesorului John Greville Agard Pocock *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, publicată în anul 1975<sup>1</sup>. În substanță, teza lui Pocock este că Machiavelli și contemporanii săi din Florența se găsesc la originea unui curent de idei în gândirea politică mai puțin studiat, însă care a avut un ecou excepțional în epoca modernă: *republicanismul*. Ideea republicană s-ar fi născut, susține Pocock, pe sol florentin, ca răspuns la o situație de criză a gândirii politice italiene din *Quattrocento*. De la gânditorii florentini, ideea republicană, în înțelesul pe care îl dau acestui termen adepții ideilor lui Pocock, s-ar fi propagat, preluată fiind prin republicanii englezi (Harrington, Milton, Andrew Marvell, Algernon Sydney<sup>2</sup>), de întemeietorii tradiției republicane americane, aceea care se va materializa în Constituția de la 1787. Așadar, în esența ei, Constituția americană este, după Pocock, o transpunere, într-un context anglo-american aparținând secolului al XVIII-lea, a unor idei politice care s-au născut în Florența din epoca Renașterii, Machiavelli fiind unul dintre aceia care au contribuit în mod decisiv la circulația acestor idei în afara spațiului în care au fost gândite.

Această teză are, însă, și o consecință, anume reevaluarea unei părți însemnate a istoriei ideilor politice moderne, ceea ce s-a numit uneori „revizionismul

<sup>1</sup> J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton and London, Princeton University Press, 1975.

<sup>2</sup> J.G.A. Pocock, *Politics, Language and Time*, Chicago/London, The University of Chicago Press, 1989, p. 106. Aceștia sunt cei mai reprezentativi dintre cei clasificați, în literatura consacrată ideilor politice engleze, drept „classical republicans”. Despre relația lor cu Machiavelli, v. și J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment*, cap. X, și, de asemenea, J.G.A. Pocock, *Politics, Language and Time*, cap. „Machiavelli, Harrington and English Political Ideologies in the Eighteenth Century”.

republican“ al lui Pocock<sup>3</sup>. Victima ilustră a acestui revizionism, inițiat de profesorul de la Universitatea John Hopkins din Baltimore, este John Locke, alături, desigur, de un întreg curent de gândire care a dominat vreme de un secol istoria ideilor politice moderne. Recapitulând, în conformitate cu acest curent de gândire amintit, în care John Locke are rolul aproape al unui *demiurgos*, modernitatea și viziunea liberală asupra lumii sunt în bună măsură sinonime. Individul ca sursă a legitimității politice, relația indestructibilă între libertate și proprietate, distincția între stat și societatea civilă, rolul statului de protector al libertăților individuale, abstractizarea noțiunii de drepturi ale omului prin desprinderea drepturilor de îndatoriri, legătura între o formă universală de raționalitate și universalitatea naturii umane, rolul eminent al economicului în definirea omului, teoria dreptului la rezistență în fața unei autorități abuzive, toate aceste idei, considerate fondatoare ale modernității, într-o viziune larg acceptată încă de la jumătatea secolului al XIX-lea<sup>4</sup>, nu numai că se regăsesc în opera lui Locke, dar configurația care le unește se naște, în fond, odată cu opera autorului celor două *Tratate despre guvernare*. Până nu de mult, aceste idei politice, exprimate în mod exemplar în opera lui Locke, defineau în mod univoc și filosofia Revoluției americane.

„Revizionismul republican“ pune sub semnul întrebării toate aceste afirmații considerate în cercurile liberale ca premise obligatorii pentru abordarea gândirii politice moderne, pornind de la abordarea inovatoare a lui Hans Baron, istoric german (refugiat în Statele Unite) ale cărui lucrări, însă, au fost cunoscute în mediul academic anglo-american abia după război, când apar două lucrări considerate fundamentale: *Humanistic and Political Literature in Florence and Venice at the Beginning of the Quattrocento*<sup>5</sup> și *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in the Age of Classicism and Tyranny*<sup>6</sup>. Lucrările lui Baron pun într-o nouă lumină premisele gândirii politice a Renașterii. Savantul german a arătat că modernitatea se naște, cel puțin în Italia, nu sub semnul individualismului și al universalizării unei paradigme juridico-politice (cum reiese din vulgata liberală), ci mai degrabă prin redes-coperirea idealurilor antice ale patriotismului, ale guvernării acceptate de popor și ale ceea ce romanii numeau *res publica*, adică un spațiu al interesului public definit prin acceptare comună (ceea ce se va traduce în Anglia,

<sup>3</sup> V., de pildă, prefața lui Jean-Fabien Spitz la traducerea cărții lui Pocock în limba franceză, în vol. J.G.A. Pocock, *Le moment machiavélien*, traducere de Luc Bortot, Presses Universitaires de France, coll. „Léviathan“, Paris, 1997, în special p. XVII sq., *passim*. Studiul introductiv al lui Spitz pune la îndemâna cititorului o amplă bibliografie, actualizată pentru data apariției traducerii franceze, consacrată acestei chestiuni.

<sup>4</sup> În legătură cu diversele interpretări ale operei lui Locke începând cu jumătatea secolului al XIX-lea, v. și cap. „Problèmes d'interprétation“ al introducerii lui Jean-Fabien Spitz la vol. John Locke, *Le second Traité du gouvernement*, Paris, Presses Universitaires de France, coll. „Épiméthée“, 1994.

<sup>5</sup> Hans Baron, *Humanistic and Political Literature in Florence and Venice at the Beginning of the Quattrocento*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1955.

<sup>6</sup> Hans Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in the Age of Classicism and Tyranny*, 2 vol., Princeton University Press, 1955 (o a doua ediție, revăzută, într-un singur volum, apare la aceeași editură în 1966).

cu unele nuanțe, încă în epoca lui Hobbes și a lui Harrington — acesta din urmă fiind considerat un machiavellian<sup>7</sup> — prin termenul *commonwealth*<sup>8</sup>).

Ipoteza lui Baron reușește, de altfel, să explice unele debateri de idei care păreau oarecum inexplicabile abateri de la progresul triumfător al ideilor lui Locke între secolele al XVII-lea și al XVIII-lea: dezbateri în jurul ideii de libertate la antici și la moderni, unele polemici împotriva ideilor moderne asupra industriei și a comerțului (se ilustrează, de pildă, nu numai efectele favorabile ale acestora, dar și rolul lor în coruperea omului modern), discuțiile în jurul ideii de proprietate etc. Toate acestea l-au condus pe J.G.A. Pocock să scrie *The Machiavellian Moment* ca un manifest împotriva unei genealogii simplificate a modernității, care ar ține seama numai de linia inaugurată de Locke și care s-ar prelungi în gândirea politică revoluționară din America secolului al XVIII-lea.

Așa cum observă Jean-Fabien Spitz, în această tradiție republicană născută în Italia, „omul este un cetățean înainte de a fi un negustor și producător, și existența sa socială este subordonată existenței sale politice; suntem departe de ideea că societatea civilă își datorează existența necesității de a proteja proprietatea, de a garanta roadele muncii și de a face posibile creșterea bogăției și multiplicarea schimburilor, dimpotrivă proprietatea apare ca fiind condiția subordonată (deși esențială) a existenței politice; omul trebuie să fie proprietar pentru a fi cetățean, deoarece numai posesia pământului îi asigură independența necesară pentru a-și exercita într-o manieră autonomă meseria de cetățean care îl definește ca om”<sup>9</sup>.

Diferența față de viziunea lockeană este evidentă: în tradiția republicană, politica nu înseamnă numai a împiedica statul (sau orice altă formă de organizare colectivă a indivizilor umani) de a se amesteca în viața privată, ci înseamnă (și) a propune societății un ideal de virtute în care (toți) indivizii să se poată recunoaște. Aspectul economic nu mai este singurul care definește umanul; el este temperat și încadrat de o dimensiune interindividuală și interpersonală, care face ca omul să nu-și mai consume întregul potențial creator într-o lume a obiectelor, ci să poată să se dezvolte și într-o lume a persoanelor, care are legea ei specifică de existență: cultura. Individul lockean cade, cum ar fi spus Hegel, victimă unui infinit „rău”: fiind esențialmente singur într-o lume de obiecte, încearcă să-și as-cundă sieși și să anuleze această singurătate prin multiplicarea obiectelor care îl înconjoară, ca într-o povestire de Borges; în acest fel, legea fundamentală a existenței umane pe continentul liberal descoperit de John Locke este producția și competiția. Într-o lume în care dialogul între persoane este

<sup>7</sup> În legătură cu această afirmație, dar și cu rezervele exprimate, v. și Cary J. Nederman, „Rhetoric, reason and republic: republicanism — ancient, medieval, and modern”, în vol. *Renaissance Civic Humanism*, edited by James Hankins, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, în special p. 262 sq.

<sup>8</sup> La 19 mai 1649, Parlamentul englez („Rump Parliament”, „Parlamentul cel Lung”) proclamă Anglia *commonwealth*. Istoria acestei noțiuni va arăta o specializare a sensului începând cu secolul al XVII-lea; termenul arhaic, *commonwealth*, este, prin înțelesuri, mai aproape de latinul *res publica*. Termenul, lăsat deoparte după căderea lui Cromwell, va fi reluat de unele colonii americane în secolul al XVIII-lea. *Commonwealth* nu are înțelesul de bunăstare individuală generalizată, ci de bunăstare prin constituirea unui „corp politic” (ceea ce englezii numesc *body politic*) care să fie, cum spunea încă Aristotel în *Politica* cu privire la *polis*, autarhic.

<sup>9</sup> Jean-Fabien Spitz, *op. cit.*, p. XVIII; J.G.A. Pocock, „Authority and property, the question of liberal origin”, în vol. J.G.A. Pocock, *Virtue, Commerce and History*, Cambridge, Cambridge University Press, p.

falsificat de co-mandamentele concurenței economice, aspectele iraționale ale întâlnirii între indivizi iau forme monstruoase: imaginarul, spaima față de un altul, necunoscut, colportarea opiniilor și aviditatea față de „noutatea” informației devin, în cele din urmă, esențiale. Asistăm, prin exacerbarea acestora, în cele din urmă la apariția unei „societăți a spectacolului”<sup>10</sup>, cum scria un sociolog, care l-ar fi în-spăimântat, desigur, și pe Locke, deși toate premisele acesteia se găsesc, în fond, în democrația liberală preconizată de el ca fiind calea către progresul uman.

În universul republican al Renașterii, energia umană se exercită în atelierul de producție, dar și în agora, în relația cu obiectele, ca și în relația cu persoanele. Fără a idealiza societatea italiană în drumul ei spre modernitate, trebuie să-i recunoaștem, măcar, acesteia un anume efort de limitare a egoismului inerent naturii umane. Cum scrie și Jean-Fabien Spitz, „esențialul este de a evita ca fiecare individ să se preocupe doar de propriile afaceri și de interesele sale private, în-credințând guvernarea și apărarea unor specialiști, căci, atunci când se dezvoltă indiferența față de virtutea colectivă (...), înseamnă că devenim indiferenți la posibilitatea ca semenii noștri să devină cu adevărat oameni prin integrarea și participarea la o ordine care le aparține; prin aceasta, noi provocăm dispariția politicii ca loc de formare a propriei noastre umanități și a propriei noastre excelențe”<sup>11</sup>.

În substanță, republicanismul renașcentist înseamnă, deci, promovarea spiritului civic împotriva egoismului, a dialogului în spațiul public împotriva mecanismelor abstracte ale reprezentării politice, a participării active împotriva exacerbării individualismului și a închiderii în universul vieții private.

În egală măsură, el reprezintă și refuzul ideii simpliste conform căreia omenirea a evoluat pe o linie mereu ascendentă de la barbaria antică la civilizația modernă, deoarece în republicanismul Renașterii italiene este mereu prezentă imaginea idealului Romei republicane.

Valoarea euristică a termenului de „umanism civic”, termen introdus de Hans Baron și conectat de Pocock și școala sa de gândire la o anume viziune asupra evoluției ideilor politice moderne, este indiscutabilă, chiar dacă, în legătură cu semnificația care i s-a atribuit, s-au exprimat și o serie de rezerve<sup>12</sup>. O parte dintre acestea au contribuit, de altfel, la revizuirea și dezvoltarea tezelor lui Pocock de către Quentin Skinner în special în primul volum al cunoscutei sale lucrări *The Foundations of Modern Political Thought*<sup>13</sup>.

Istoriografia din ultimele decenii a depus eforturi deosebite pentru a se delimita de viziunea ideologică asupra Renașterii, transmisă din generație în generație încă de la jumătatea secolului al XIX-lea. Conform acestei viziuni, Renașterea apare ca un efort de a înfrânge și a anihila gândirea Evului Mediu în toate

<sup>10</sup> Ceea ce va reduce, în cele din urmă, la zero virtuțile guvernării prin reprezentare, ca și avantajele votului universal și egal.

<sup>11</sup> Jean-Fabien Spitz, *op. cit.*, p. XVIII-XIX.

<sup>12</sup> Unele dintre acestea sunt rezumate de James Hankins în introducerea sa la vol. *Renaissance Civic Humanism*, ed. cit., p. 3 și urm.

<sup>13</sup> Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, vol. I, *The Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998 (2007).

domeniile cunoașterii: în știință, în filosofie, în artă. Dihotomia întuneric-lumină se transpune în opoziția dintre colectivismul medieval și individualismul Renașterii, dintre pragmatismul ierarhic și viziunea estetică asupra vieții sociale, dintre teologie și știință, dintre simpla copiere a manuscriselor și abordarea lor din perspectivă filologică ș.a.m.d.

A fost nevoie de efortul a două generații de cercetători ca să vedem cât de falsă este această perspectivă asupra Renașterii și asupra relației dintre *Quattrocento*-ul italian și epoca anterioară. Așa cum am arătat, deja, prima etapă a acestui demers a fost aceea a descrierii epocii din perspectiva noțiunii de „umanism civic“, propusă inițial de Baron și adâncită de alți cercetători, între care un loc eminent i se cuvine lui Eugenio Garin. Explorând literatura de la sfârșitul secolului al XIV-lea și din secolul următor, s-au pus în evidență atât continuitățile, cât și faliile dintre scrierile medievale și cele care anunță o nouă epocă. Departe de a fi dominat de o gândire informă și gregară, Evul Mediu a elaborat o retorică suficient de complexă pentru a exprima viziunea sa despre lume. De asemenea, există, în perioada medievală târzie, o anume specializare a educației în ce privește categoria „funcționarilor“ epocii și a celor care lucrează, profesional, cu textele scrise. Este vorba despre *ars dictaminis*, noțiune care se traduce în engleză prin *letter-writing*, „o tehnică specială, care a putut fi codificată într-un set de reguli și învățată pe dinafară, care a fost dezvoltată la Bologna încă din prima parte a secolului al XII-lea, în vederea formării avocaților și a judecătorilor“<sup>14</sup>, așa cum arată Quentin Skinner.

Primul care pare să fi codificat regulile acestei *ars dictaminis* medievale a fost Adalbert din Samaria, în jurul anului 1135<sup>15</sup>. Tehnicienii acestui gen de artă a redactării, *dictatores*, dețin un anume număr de modele de texte adecvate unor ocazii precise. O serie de *dictatores* și-au transmis, de la o generație la alta, aceste *pattern*-uri textuale, până la Boncompagno da Signa, care scrie, către anul 1215, o „*Retorică veche*“ (sau „Primă retorică“, urmată după două decenii de o „*Cea mai nouă retorică*“), cuprinzând un ansamblu bine sistematizat de modele de text, în vederea scrierii unor scrisori către Papă, către cardinali, către episcopi, către împărat, către membrii senatului cetății, către *podestà*, către consuli, profesori ș.a.m.d.<sup>16</sup>. De la chestiuni de ordin pur formal în privința redactării unor texte, această *ars dictaminis* va evolua către un rol mai adânc educativ, propunând texte care au și un sens formativ pentru tânăra generație, inclusiv texte cu conținut politic.

Alte scrieri cu caracter formativ în domeniul retoricii sunt cuprinse în epocă sub titulatura de *ars arengendi*, arta de a vorbi în public. Manuale în acest domeniu au scris Brunetto Latini și Giovanni de Bonandrea. Unii autori vor propune combinații ale celor două specializări retorice sau alte variante, de pildă scrieri care propun sfaturi pentru *podestà*, conducătorul cetății. Prin urmare, ideea unei cărți cu sfaturi pentru principii putea să vină, firesc, în continuarea unor astfel de modele.

Apar, către sfârșitul Evului Mediu, noi specializări, în primul rând texte cu caracter istoric, cronici ale unor cetăți sau relatări ale unor evenimente deosebite, cum ar fi Asediul Anconei, descris de Boncompagno da Signa.

<sup>14</sup> Quentin Skinner, *op. cit.*, p. 28.

<sup>15</sup> *Ibidem*.

<sup>16</sup> *Ibidem*, p. 29.

Acesta este mediul în care se formează un nou *ethos*, *ethos*ul republican, care anunță Renașterea. Textele cu conținut istoric sunt organizate în funcție de anumite idei și interese, având în vedere și o anumită dimensiune de propagandă. În textul amintit, care descrie asediul Anconei de către trupele imperiale, de pildă, apare un moment în care un cetățean în vârstă al cetății evocă tradițiile Romei antice și ideea luptei pentru păstrarea libertății pentru a îndemna populația să reziste<sup>17</sup>. O serie de alte texte din epocă vor pune în evidență specificul istoriei florentine și relația specială a cetății de pe Arno cu libertatea cetățenească, mergând până la falsificarea conștiinței a istoriei (Florența n-ar fi fost, în această redactare, întemeiată de Caesar, ci de Roma republicană<sup>18</sup>). Vor urma, desigur, alte câteva generații de scrieri, din ce în ce mai complexe sub raportul tehnicii redactării, culminând cu marile opere ale lui Dante (alături de explozia lirică a *Divinei Comedii* trebuie menționată reflecția teoretică din *De Monarchia*, care propune o viziune filosofică asupra autorității imperiale prin care se depășește sciziunea augustiniană între cele două cetăți<sup>19</sup>) și ale generației acestuia și, la sfârșitul secolului al XIV-lea, cu apariția aceluia curent de gândire care a fost numit „umanism civic“.

Prin urmare, câteva generații de modele de retorică pot să explice, cel puțin până la un punct, în viziunea noilor cercetări de specialitate, operele de maturitate ale Renașterii, între care un loc special revine scrierilor lui Machiavelli. Departe de a diminua meritele autorilor cunoscuți, această arheologie a textelor politice renaștentiste ne permite să înțelegem mai bine relația lor cu trecutul și, totodată, originalitatea acestora.

Văzut de departe, „umanismul civic“ florentin, de la Coluccio Salutati la Leonardo Bruni, este un amestec de idealism și pragmatism, de exaltare a antichității, dar și de prudență politică cu rădăcinile în *sapientia* medievală<sup>20</sup>. Nu întâmplător, de altfel, „umanismul civic“ se naște la Florența, cetatea care a reușit cel mai bine, alături, desigur, de Veneția, să-și păstreze libertatea, navigând cu înțelepciune între amenințările imperiale și hegemonia papală.

În cazul lui Machiavelli, acesta aparține unei generații mature, una dintre ultimele ale umanismului renaștentist, în care relația cu textul și cu sursele se dovedește a fi mult mai complexă. Cel mai complicat este cazul cunoscutelor *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*. Deși nu se cunoaște data exactă a elaborării acestora, *Discorsi* apar după o serie de experiențe în viața politică florentină care au schimbat, într-o măsură, datele problemei: alungarea Medicilor, regimul teocratic al lui Girolamo Savonarola, regimul republican condus de gonfalonierul perpetuu Piero Soderini, incursiunile franceze în peninsula italiană și conflictele la care iau parte Imperiul German, regatul francez și papalitatea, forțe între care Florența este obligată să opteze, apoi prăbușirea regimului lui Soderini și reîntoarcerea Medicilor, teroarea dezlănțuită de partizanii acestora. Toate aceste experiențe fac să se schimbe raporturile florentinilor cu istoria, temperându-le exaltarea libertății și favorizând spiritul reflexiv.

<sup>17</sup> *Ibidem*, p. 32.

<sup>18</sup> V. Hans Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, 2<sup>nd</sup> ed., Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1966, p. 63. O discuție cu privire la acest subiect în Quentin Skinner, *op. cit.*, p. 83.

<sup>19</sup> Mikael Hörvqvist, *Machiavelli and the Romans*, Uppsala, Uppsala University, 1996, p. 29.

<sup>20</sup> Cu privire la originile medievale ale unor idei umanist-civice din epoca Renașterii, v. și Michel Senellart, *Artele guvernării. De la conceptul de regim medieval la cel de guvernare*, traducere în limba română de Sanda Opreșcu, București, Editura Meridiane, 1998.

Scrierea lui Machiavelli a fost elaborată, inițial, în viziunea unor cercetători, probabil ca un fel de comentariu continuu pe marginea textului cunoscutei istorii a lui Titus Livius care se intitulează *Ab Urbe condita*. În casa lui Bernardo, tatăl lui Niccolò Machiavelli, exista un volum care conținea, probabil, întreaga parte care era atunci cunoscută din opera liviană<sup>21</sup>. Niccolò a avut, astfel, prilejul de a citi și reciti în repetate rânduri opera istoricului patavin. Până aici, nimic neobișnuit: citirea și recitirea textelor clasice era deja o practică obișnuită a umanistilor vremii. Familiaritatea îndelungată, însă, a lui Niccolò cu scrierea istoricului latin îi va permite să dezvolte un nou tip de relație cu textul clasic, care depășește limitele „umanismului civic“.

Livius este, cum se știe, un istoric al Romei republicane, acela, dintre istoricii romani, care a analizat cel mai profund funcționarea instituțiilor în perioada republicană. De aceea, scrierea lui Machiavelli a putut să se concentreze, aproape firesc, nu pe aspectul filosofico-ideologic al problematicii politice (*libertate* vs. *tiranie*<sup>22</sup>), ci pe aspectul instituțional, dând astfel naștere unui nou mod de a elabora un text cu problematică politică. Acest aspect instituțional avea să marcheze în mod durabil gândirea republicană de acum înainte. Pentru Machiavelli (și pentru continuatorii gândirii sale politice), *statul* (*lo stato*, termen care în această perioadă își definește sensul abstract, teoretic) și *republica* vor însemna, înainte de toate, un ansamblu de instituții care sunt puse, ideal vorbind, în slujba libertății. De aceea, Machiavelli aplică textului livian un gen de lectură pe mai multe niveluri: nivelul evenimentului istoric, nivelul modelului de acțiune politică și nivelul teoriei politice (acesta din urmă pus sub semnul conceptului polybian al „constituției mixte“).

Opera lui Machiavelli aparține, așadar, unei alte generații față de ceea ce s-a numit în literatura de specialitate „umanismul civic“ și ar fi o eroare să o citim printr-o grilă de lectură care ar reduce-o la acest curent de gândire<sup>23</sup>. Referințele antice joacă aici un rol important, deși, probabil, nu hotărâtor. Primele generații de umaniști se referă la antichitatea romană dintr-o perspectivă pe care am putea-o defini, în substanță, ca fiind ciceroniană. Autorul lui *De officiis* prezintă, în scrierile sale politice, o imagine a lumii romane calmă, echilibrată, organizată în jurul marilor valori ale umanismului antic. Încă Petrarca, în *Africa*, făcea portretul vechilor valori ale civilizației romane clasice inspirat de *Somnium Scipionis*, plecând de la comentariile lui Macrobius asupra scrierii ciceroniene *De Republica*. Pentru primii umaniști, *libertas* și *imperium* nu sunt, de altfel, valori întru totul ireconciliabile, având în vedere că

<sup>21</sup> Bernardo Machiavelli, *Libro di ricordi*, a cura di Cesare Olschki, Firenze, Felice Le Monnier, 1954 (postfațione di Leandro Perini, ediție anastatică, Roma 2007), p. 106.

<sup>22</sup> Antimachiavelismul francez (Innocent Gentilet) a încercat, e drept, să propună, încă în secolul al XVI-lea, un asemenea tip de lectură a *Principelui*, mica scriere machiavelliană fiind considerată un fel de breviar al practicilor de guvernare ale tiranilor. Cu privire la acuzația de favorizare a tiraniei adresată lui Machiavelli, v. și John M. Najemy, „Occupare la tirannide”: Machiavelli, the Militia, and Guicciardini's Accusation of Tyranny“, în vol. *Della tirannia: Machiavelli con Bartolo*, atti della giornata di studi (Firenze, 19 ottobre 2002), a cura di Jérémie Barthas, Quaderni di Rinascimento 42, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 2007.

<sup>23</sup> O observație interesantă a lui Gennaro Sasso în privința modului de abordare a politicului în cazul lui Machiavelli, prin comparație cu „umanismul civic”: „Opțiunea în favoarea «libertății» este, la Machiavelli, la fel de puternică, decisă și conștientă ca și la umaniști (...). Diferența constă în aceea că guvernarea liberă, lupta politică autentică, competiția liberă sunt pentru el nimic altceva decât modurile de a fi și de existență ale puterii politice“ (Gennaro Sasso, *op. cit.*, p. 516).

<sup>24</sup> Mikael Hörnqvist, *op. cit.*, cap. „The dark side of republicanism“, p. 34 sq., *passim*.

ei puteau să proiecteze, în spirit pe-trarchist, valorile clasice pe fundalul unei societăți funciarmente creștine<sup>24</sup>.

O nouă etapă în evoluția gândirii civice florentine se găsește în ceea ce savantul suedez Mikael Hörnqvist definea drept „războiul de propagandă care s-a desfășurat în paralel cu conflictul militar“ dintre Florența și Milano, condusă de Giangaleazzo Visconti, între 1380 și 1402, când moare acesta din urmă. Noua generație a elitei florentine, Cino Rinuccini, Coluccio Salutati, și elevul acestuia, Leonardo Bruni, se confruntă cu milanezul Antonio Loschi în privința pretenției Florenței de a continua direct tradiția romană<sup>25</sup>. În acest climat de polemică apare unul dintre textele importante pentru definirea „umanismului civic“ ca un republicanism orientat spre valorile imperiale clasice<sup>26</sup>, *Laudatio Florentinae urbis* a lui Leonardo Bruni. Aceași gândire care vizează să transpună în actualitate valorile imperialiste ale civilizației romane clasice se găsește și în istoria monumentală a Florenței, *Historiae Florentini Populi*, scrisă (probabil între 1414–1429) de Bruni și sub impresia mării întreprinderi florentine din acea vreme a cuceririi Pisei. Trebuie înregistrate, e drept, și contraexemplele la această reînviere a imperialismului roman de către umaniștii florentini, în primul rând prin exemplele lui Giovanni Cavalcanti (în ale sale *Istorie Fiorentine*), Poggio Bracciolini (*De Infelicitate Principum*), ultimul deschizând, de altfel, și disputa care opune, în epocă, figurile eroilor clasici, Caesar și Scipio. Disputa aceasta se ve întâlni, de altfel, și în *Discorsi*, unde figura lui Caesar apare în lumina cea mai sumbră. În fine, o nouă etapă în dezvoltarea „umanismului civic“ florentin se înregistrează cu apariția unor scrieri precum *Della vita civile* a lui Matteo Palmieri, în care eclectismul primelor scrieri umaniste este estompat în favoarea unei depline și echilibrate asimilări a viziunii clasice ciceroniene<sup>27</sup>.

Comparând aceste texte cu *Discorsi*, observăm că această din urmă scriere machiavelliană se situează, în fond, în contextul unei noi paradigme de lectură a antichității romane, puternic influențată de valorile republicane din opera lui Titus Livius. Dintre diferitele aspecte ale acestei înnoiri conceptuale, unul dintre cele mai interesante este acela, recent pus în discuție de specialiști ca Mikael Hörnqvist, al percepției asupra războiului și a legitimității filosofice a acestuia. Există nu numai în opera lui Machiavelli, dar și în aceea a lui Francesco Guicciardini numeroase pasaje în care se dezbate această problemă sub raport filosofic. Deși Machiavelli și Guicciardini nu se situează chiar pe poziții similare în această chestiune, se remarcă o înnoire cvasisimilară a vocabularului lor<sup>28</sup> care își are originea în necesitatea de a dezbate împrejurările politice excepționale. Mikael Hörnqvist enumeră termeni ca *grandissimo movimento*, *perturbazione*, *varietà*, *accidenti*, *casi*, *instabilità*, *variazioni*, *turbazioni*, *rinovazione*, *rovina*, *distruzione*, *mutazione* etc. care sunt comuni operei celor doi. Evident, un rol l-au avut în această privință și conflictele în care a fost atrasă și Florența în deceniile de la cumpăna secolelor XV și XVI. Această chestiune ar putea fi pusă în relație nemijlocită, de altfel, cu necesitatea de a scrie o

<sup>25</sup> *Ibidem*, p. 39–46.

<sup>26</sup> În această privință, v. și Mikael Hörnqvist, *op. cit.*, p. 46–48.

<sup>27</sup> *Ibidem*, *op. cit.*, p. 60.

<sup>28</sup> În legătură cu aspectul lingvistic al operei machiavelliene, cf. și vol. *La lingua e le lingue di Machiavelli*. Atti del Convegno Internazionale di studi (Torino 2–4 dicembre 1999), Firenze, Biblioteca del Archivium romanicum, Leo S. Olschki, 2001.